

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2021 (№4)

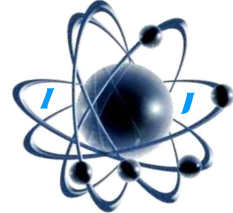
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shirga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAGÍ NOKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilmiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalíq ilimler.
Filologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Seriya: Estestvenno-texnicheskie nauki. Sotsialnyie i ekonomicheskie
nauki. Filologicheskie nauki

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences

**№4
2021**

КЕНИМЕХ РАЙОНЫ ҚАЗАҚЛАРЫ ТИЛИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҰИ
Ы.А.Қуттымуратова – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
Г.К.Қумақбаева – үлкен оқытыўшы
Наўайы мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қадимий тарих, она тили, оғзаки адабиёт, сўз жозибадорлиги, бой маданият.

Ключевые слова: древняя история, родной язык, устная литература, словарное богатство, богатая культура.

Key words: ancient history, native language, oral literature, word appeal, rich culture.

Кенимех районы 1926-жылдын 16-июнында Кенимех қазақ-қарақалпақ автономиялы районы дүзилди ҳаққындағы қарар қабыл етилди. Кенимех Республика Орайы Атқарыў Комитетине қарайтуғын автономиялы район етип белгиленди ҳәм 1926-жыл 29-сентябрьде дүзилди. Кенимех районы Наўайы ўәлаяты орталығында жайласқан болып, шығыста Нәўбәхәр, арқа-шығыстан Нурата, батыстан Тамды, Үшқудық, кубладан Қызылтепа районлары, батыстан Бухара ўәлаятының Пешку районлары менен шегараласқан. Оның жер майданы 15,5 мың кв. км, 14 түрли миллет ўәкиллери жасайды.

Кенимех Бухара үлкесиниң ең әйемги суўғарылатуғын дийқаншылық районларынан болған. 1975-1976-жылларда Кенимехтиң Арабон, Қумрабад ҳәм Шардара аўыллары қасында излеп табылған әйемги аўыл ылашықлары усылар қатарынан есапланады. Бул аўылларда ислам дәўиринде муг аты менен тилге алынған диний сыйыныўшы адамлар жасаған.

Қазақ тили түркий тиллериниң қыпшақ топарының қыпшақ-ноғай бөлимшесине киреди. Ерте ўақытлардан қазақлар араб жазыўын қолланған. 1929-39-жыллары латын әлипбесинен пайдаланған. 1949-жылдан рус (кириллица) графикасына тийқарланған мәмлекетлик жазыўда жаза баслады. Қазақ алфавитинде 42 ҳәрип бар. Рус тилиндеги 33 ҳәрипке қосымша: ө, ұ, і, у, ғ, қ, һ ҳәриплер таңбаланған. Шексиз кең территорияға қарай қоныс басқанына қарамастан, қазақ тили жеке диалектлерге бөлинбейтуғын монолитли (бир тутас) тил [3]. Онда жекелеген говорлық өзгешеликлер ғана бар. Әйемги заманнан берли дөрелген бай әдебий ғәзийнеси бар.

Өзбекстанның Наўайы ўәлаятындағы Кенимех районында тарийхый орындар көп. Аты аңызға айланған әўлийе адамлардың қәбири, бар болып, булар туўралы аңызлар өткен өмирден саза шертип, әўладқа үлги болары сөзсиз. Соның бири Қылыш Ата туўралы аңыз. Қылыш Атаның ҳақыйқый аты - Саид Бурханидин. Ол жүдә күшли, муқаддес әўлийелердин бири болған. Әкеси Камалидин меккелик болып, бизиң елимизге араб халифалығы үстемлик еткен дәўирде келген. Сонда пайытта Қырөзген деген патшалық болып, оған Илгим ағзам деген адам бийлик етипти. Илгим ағзамның жүдә шырайлы, ақыллы бир қызы бар екен. Камалидин сол қызға үйленеди. Арадан көп ўақыт өтпей-ақ өз патшалығының жұмысы менен Камалидин Меккеге жол алады. Елде жүкли болып қалған ҳаялы айы-күни жетип, аман-есен босанып ул туўады. Көп жыллар өтеди, бирақ Камалидин елге қайтпайды. Сөйтип бийгүна гөдек әкесиз өседи. Саид Бурханидиннің бар өмири ағайинлериниң қолында өтеди. Жаксы билим, үлгили тәрбия алады. Бир күни Саид Бурханидинге аспаннан ат пенен қылыш түседи. Сол күннен баслап ол бәле-апатты қайтаратуғын қәсийетке ийе болады. Ағайини бул дүньяны тәрк еткен соң Саид Бурханидин мәмлекет басқарыўын өз қолына алады. Бир күни ол өзиниң әтирапындағы хызметкерлерин жыйнап мәжилис өткереди. Сонда қылышын қынынан суўырып алып ортаға қояды. Сол пайытта қылышқа қонған шыбын еки бөлинип түседи. Мәжилис қатнасыўшылары бул көриниске ҳайран қалады. Сонда Саид Бурханидин былай дейди: - Кимдеким халыққа зулымлық етип, әдалатсызлық ислесе

бағанағы шыбынның кебин кийеди. Саид Бурханидин елин көп жыллар даўамында әдалатлылық пенен басқарады. Әдиллик пенен ис жүргизген патшаға, оның ели менен жерине қызққан душпанлары жақын келе алмай бармақларын тислейди. Сөйтип ол Қылыш Ата (Қылышлы Ата) атанып кетеди. Қылыш Ата өлер алдында урпақларына: - Егер жаў келсе, "я баба, жаў келди" деп атым менен қәбириниң қасынан шаўып өтсеңизлер, мен шығып жаўды қыйратаман" - дейди. Арадан бирнеше жыллар өтеди. Урпақлары Атаның сөзин сынап көриў нийети менен "Жаў келди" - деп қәбир жанынан шаўып өтеди. Сонда Қылыш Ата: - "Қәне жаў? Жаў қайда?" - деп қылышын қолына алып жүгирип шығады. Бирақ ҳешқандай жаў жоқ екенин билген Ата: "Басың босағана тиймей жаңың шықпасын!" - деп урпақларына терис пәтиясын берипти. Ғарғысқа ушыраған урпақлары қартайғанда балаларына хұрметсиз болып азап пенен көз жумған екен деседи. Купыя сырларды ишине бүккен жыллар ағын суўдай өтип кетти. Совет хұкимети тусында қәсийетли бабалар арўағы қозғалып, аяқасты болды. Сол жылларда Қылыш Ата қәбири жатқан жерди де егислик жерлерге қосып жибереди. Сонда қәбир қасына жақынлаған тракторлардың моторы өз-өзинен өртенип кете берген. Сөйтип қәсийетли қәбир басына ҳешким жақын бара алмаған. Соннан кейин де әўлийе қәбири қараўсыз, камыс болып жатқан. Талай жанларды дәртинен азат екен, перзентсиз жанларға перзент берип қуўантқан ата қәбири ескерткишсиз қала берди... Арадан жыллар өтип ата-бабалар әрман еткен Ғәрезсизликтің ақ таңы атты. Сол таң әўлийе қәбирине де көплеген нур шашты. Көплеген азаматлар баслама көтерип, оны район азаматлары менен турғынлары қоллап-қуўатлап Қылыш Ата қәбири қайта тикленди, басына гүмбез салынды. Ғәзир бул Ата гүмбези көпшиликтиң зыярат орнына айланған. Усы Кенимех районының Қарак орайында Қарак Ата, Мәденият аўылында Аршабийке - Қыз әўлийе, Қызылқум тәрәпинде Қулақан әўлийе, Жалаўлы әўлийе, Бесқыз әўлийе, Үш мазар - Үштөбе атлы аты аңызға айланған әўлийелер бар. Әсирлер гүўасы Шардара төбешиги де тарийхый орынлардың бири саналады [1].

Кенимех районы орайынан дерлик 120 км узақлықта, "Узынқудық" аўылында жайласқан "Қанарбай ата" зиярат орны ўәлаяттағы тарийхый орынлардан бири есапланады. Бул жерде "әўлийе" деп тән алынған Қанарбай атаның қәбири бар. Өз билимин ийгиликли ислерге сарплап, ел арасында үлкен хұрмет ҳәм итибарға сазаўар болған. Ол инсан жақын өтмиште жасап өткенлиги себепли, ол ҳаққында базы бир тарийхый дереклер бизге шекем жетип келген. Айбас улы Қанарбай ата 1836-жылда райондағы "Узынқудық" ширкет хожалығының "Аюртен" аўылында дүньяға келген. Оқып билим алыўға шараяты болмағанлығы себепли, етикшиге шәкирт түседи. Етикшилик өнерин үйренип, елдиң хызметин ислейди. Сондай-ақ, барабарында диний билимге ийе болған адамлардан билмегенлерин сорап үйренеди. Сол себептен ол диний саўатлылығын шығарады. Қанарбай ата жаслығында аўылдан өтип-қайтатуғын көрўанларды қызығыўшылық пенен гүзете турып, өзи де үлкен қалаларға барыўды, илим үйрениўди арзыў етеди. Ғақыйқаттан нийетленген арзыў ҳәм қызығыўшылық себепли, ол бир көрўанбасыға хызметши болып жұмысқа түседи ҳәм

кэрўанға қосылған ҳалда Бухара қаласына жол алады. Арадан бирнеше мүддет өткеннен соң, Бухарадағы "Кўкалдош" медресесине тәлим ала баслайды. Оқыўда да зийреклиги, билими хэм үйренген өнери менен устазлар хэм теңлеслериниң хўрметине миясар болады.

Кенимех сөзиниң этимологиясына келсек:

Иран патшасының улы Шопур Туран усы үлкеде жасаған Мехрибону гөззалға ашық болады хэм оған үйленеди. Ашығы хўрметине Зарафшан дәрьясынан суў жолы - канал қаздырып, оған Кенимехр деп атама береді. Әсирлер даўамында Кенимехр сөзи өзгерислерге ушырап Кенимех деп аталып кеткен деген рәўият бар.

Екинши рәўиятта Мех Ата кәни деген мәни береді: "Кен" сөзи парсы тилинде "Дәрья тармағы яки канал хэм суў жолы, жап" деген мәниге ийе. Сол себебли, ол Кенимех деп аталып кеткен делинеди.

Үшинши рәўиятта "Кенимех" атамасы тил билими тәрәпинен анализленсе, "Кен" хэм "Мех" киби еки сөзден келип шыққан атама. Атаманың биринши буўынындағы "Кен" сөзи "арна, дәрья тармағы яки салма" мәнилери аңлатқан. Екинши буўынындағы "Мех" бирикпеси негизинде "мех" яки "муг"

Әдебиятлар

1. "Заң газети", 199 (1005), 15.11.2006. Авторы: Серикбай Өзбек улы.
2. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследование в области мифопоэтического. -М.: 1995.
3. Кобланова А. Казак соз этикету. —Алматы: 2001.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Кенимех козоклари тарихиниң тадқиқ қилинишига шархлар берилиши билан бирга уларниң тилидағы хусусиятлар хақида атрофлича сўз боради. Тадқиқот объекти сифатида Кенимех тумани козоклари тилидағы ўзига хос хусусиятлар атаб ўтилади. Мақолада козок адабиётиниң бебаҳо мерослари ва бой оғзақи ижоди кенг очиб бериледи. Шунингдек, козок тилиниң келажак авлодга соф ҳолида етказилиши муҳим аҳамиятга эга эканлиги хақида хэм фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно исследуется история казахов Кенимехского района наряду с обзором об их языковых особенностях. Объект исследования - особенности языка казахов Кенимехского района. В статье раскрывается бесценное наследие казахской литературы и богатое устное творчество. Отмечено важное значение, чтобы казахский язык передавался следующему поколению в чистом виде.

SUMMARY

The article provides a detailed study of the history of the Kenimex Kazakhs, as well as features in their language. The object of research is the peculiarities of the language of the Kazakhs of Kenimex district. The article reveals the invaluable heritage of Kazakh literature and rich oral tradition. It is also important that the Kazakh language is passed on to the next generation in its purest form.

MATEMATIK TERMINLAR DERIVATSIYASINING LEKSIK-SEMANTIK USULI

*O.A.Ruzmetova – doktorant
Urganch davlat universiteti*

Tayanch soʻzlar: leksik derivatsiya, soʻz yasalishi, leksik-semantik usul, yasama soʻz, affiksatsiya, suffiksatsiya, prefiksatsiya.

Ключевые слова: лексическая деривация, словообразование, лексико-семантический метод, производное слово, аффиксация, суффиксация, приставка (префиксация).

Key words: lexical derivation, word formation, lexical-semantic method, derivative word, affixation, suffixation, prefix.

Leksik derivatsiya mexanizmlari turli tillarda turlichadir. Soʻz yasalishi alohida soha sifatida rivojlangan. "Soʻz yasalishi", tilshunoslikning alohida sohasi (boʻlimi) sifatida, soʻz yasash va u bilan bogʻliq birliklar, hodisalar haqidagi, umuman aytganda, soʻz yasalishi tizimi haqidagi taʼlimotdir[1]. Bundan tashqari manbalarda "Soʻz yasalishi" ga quyidagicha taʼrifni ham uchratish mumkin: "Soʻz yasash, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan boʻlmasin, yangi soʻz hosil qilishdir. Soʻz yasalishi tilshunoslik fanining ayrim bir boʻlimi, mustaqil lingvistik soha, tarmoq boʻlib, u soʻzlarning yasalishini, yangi soʻz hosil qilishning qonun-qoidalarini, modellarini, vositalarini, shu bilan bogʻliq holda, soʻzlarning strukturasi tekshiradi"[2]. Xuddi shunday mulohazalar boshqa bir qator manbalarda ham keltirilgan. Ushbu mulohazalarga umumiy qaraganda "Soʻz yasalishi" – qanday usul, qanday vosita bilan boʻlmasin, yangi soʻz hosil qilish yoki tilda mavjud boʻlgan lugʻaviy birliklar bazasida yangi soʻz hosil qilish imkoniyati sifatida tushunish mumkin.

Yasama soʻz shakllanishi bilan boʻliq boʻlgan derivatsiyaning barcha koʻrinishlari leksik derivatsiya tarzida talqin etiladi [3]. Asos qismdan maʼlum bir vosita yordamida u bilan mazmuniy bogʻliq boʻlgan yangi leksema hosil qilinishi leksik derivatsiya hisoblanadi.

Yasashga asos qism bilan yasalma mazmuniy mundarijasida umumiylik bilan oʻziga xoslik belgilari mavjud boʻladi. Har ikki qismda takrorlanayotgan sema ularning umumiyligini koʻrsatsa, denotativ semalarning boshqa-boshqaligi ularning oʻziga xosligini namoyon qiladi[4]. Masalan, "markaz" asosidan –iy yasovchi vosita yordamida markaziy leksemasini yasash mumkin. Bunda har ikkala "markaz" va "markaziy" soʻzlarida "markaz" soʻzi takrorlanadi va bu qism ifodalangan sema ularning mazmuniy bogʻliqligini va umumiyligini taʼminlagan.

Har bir tiloʻzining derivatsion imkoniyati va resurslariga ega boʻladi va bu har xil tillarda deyarli oʻxshash yoki aksincha har bir tilning oʻziga xos xususiyatlariga ega boʻlishi ham mumkin. Har bir tilda leksik semantik usul mavjuddir. Leksik-semantik usul bilan soʻz yasash soʻz maʼnosining oʻzgarishi, maʼnoning koʻchishi orqali yangi maʼnoli soʻzning yuzaga kelishi boʻlib, semantik yoki leksik semantik usul yordamida soʻz yasash tarixiy taraqqiyot jarayonida tildagi ayrim maʼnolar orasidagi boʻlanishlarning yoʻqolib ketishi, soʻzning ayrim shakllarida yangi leksik maʼnoning yuzaga kelishi bilan bogʻliqdir. Masalan, "uch" soʻzining maʼnolarini tahlil qiladigan boʻlsak:

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Bekniyazov Q.I., Shinnazarov N.J. T.Jumamuratov shıǵarmalarında kómekshi sózlerdiń stillik qollanılıwı	70
Бердимуратов Д.У., Тажигалиева М. Принципы раскрытия в толковом словаре стилистической маркированности фразеологических единиц (на материале немецкого языка)	72
Эминли Б.И. Фразеологизмы как этнокультурологический фактор диалогического общения	74
Ҳамдамова Х. От сўз туркумига хос сўзларнинг метафорик табиати	77
Ҳамроева Н.Н. Тилга антропоцентрик йўналишда ёндашув: фатика ва унинг хусусиятлари	79
Карлыбаева Г.Е. Ажинеъ лирикасида сўз маъноси кўчиши усуллари	81
Кунназарова Ш.М. Қарақалпақ халық ертеклериндеги лингвомәдений түсиниклердин метафоризациясы ...	83
Қурбанбаева Б.Р. Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде мал шарўашылығына байланыслы колланылатуғын кәсіплик сөзлер	86
Қуттымуратова Ы.А., Кумакбаева Г.К. Кенимех районы қазақлары тилиниң изертлениўи	88
Ruzmetova O.A. Matematik terminlar derivatsiyasining leksik-semantik usuli	89
Сериқбаева А.С. Тахтақөпір районы топонимлериниң пайда болыў себеpleri ҳаққында	91
Утепбергенова Д., Джумамуратова Г. Инглис тилиндеги феџил сөзлердиң конверсия, композиция усылы менен берилиў жоллары	93
Үсенова Қ. Этнографиялық лексиканың түркий тиллерде изертлениўи	95
Юсупова Б.Т. С.Жумағулов шығармалары тилинде сеслик тәкирарлы фразеологизмлер	97

Ádebiyattanw

Алламбергенов К., Палымбетов К.С. Қарақалпақ жыраўы: устаз-шәкирт дәстүри	100
Allambergenov K. Some important issues in the history of karakalpak folklore and literature	102
Алламбергенова Г.К. Әдебий байланыслар, аўдармалар, изертлеўлер-қарақалпақ эпосларын сырт еллерде үйрениўдиң әхмийетли куралы сыпатында	104
Алламбергенова Г.К. Эпосларды жәхән илими стандартлары дәрежесинде үйрениўдиң илимий-теориялық тийкарлары	107
Алланазаров Е. А.Дабыловтың «Бахадыр» дәстанында фольклорлық мотивлер	110
Алланазарова Ф.К. Нореалистик хикояда услуб ранг-баранглиги	111
Azimov U.S. “Masnaviyi ma’naviy”da olqish asosida yuzaga keltirilgan oddiy folklorizmlar	113
Бекбергенова М. Биринши қарақалпақ романы (XX әсирдиң 50- жылларындағы түркий тиллес халықлары романлары типологиясы контекстинде үйренилиў мәселелери)	115
Эгамқулова Г.М. Наўайы ҳәм Бухара аймағы қарақалпақ жыраўлары ҳаққында бир-еки аўыз сөз	117
Халилова Д.Ж. Бахшилар репертуарида "Наврўз" термалари талқини	118
Худайқулова Л. Нурмон Абдувой ўғли ва унинг Самарқанд достончилиги аңьанасида тутган ўрни	121
Jaqsılıqova A. A.Ábdievtiń satiraliq gúrrinleriniń kórkemligi	123
Ктайбекова З.К. Ҳ.Өтемуратова гүрриңлеринде көркем шеберлик	124
Мехлиева Д. Ўзбек фольклорида лоф ва эртак жанрларининг муносабати	126
Отарова Т.Ж. Халық аўызеки ўлгилериниң Ә.Әжиниязов поэзиясына тәсири	130
Сапарниязов Р. Түркий халықларда мийўели ағаш ҳәм халық салт-дәстүрлери ҳаққында	132